
UDC 376-056.36
DOI: 10.52534/msu-pp.6(2).2020.173-184

Viktoriia Ye. Kovalenko*

National Pedagogical Dragomanov University
01030, 9 Pyrohov Str., Kyiv, Ukraine

Age Features of the Socialisation of Children with Intellectual Disability in Special Psychological and Pedagogical Research

Article's History:

Received: 25.09.2020
Revised: 15.10.2020
Accepted: 28.11.2020

Suggested Citation:

Kovalenko, V.Ye. (2020). Age features of the socialisation of children with intellectual disability in special psychological and pedagogical research. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 6(2), 173-184.

Abstract. Understanding the ontogenetic features of socialisation of children with intellectual disability is of great social significance. The purpose of the scientific article is to identify the age characteristics of socialisation of children with intellectual disability in special psychological and pedagogical research. In the course of the study, the following methods were used: analysis of general and special psychological and pedagogical literature; systematisation and generalisation of theoretical approaches to solving the problem of children with intellectual disabilities' social development; definition of key concepts' content; theoretical modelling to create a hypothetical model of socialisation of the child with intellectual disability at different ages. It was found that the socialisation of a personality with intellectual disability in preschool age was manifested in disorders of self-perception, decreased emotional sensitivity, ability to empathise, lack of understanding and adequate assessment of life situations, social skills' disorders. Due to the existing behavioural disorders, younger students have a feeling of loneliness, lower social competence. The semantic sphere of adolescents with intellectual disability is manifested in the delayed development of semantic life orientations, low level of life satisfaction, unformed higher emotions, dominance of primitive interests, violations of self-control, dominance of low level of adaptation to the social environment. Senior students with intellectual disability have a distortion of self-awareness, which is manifested in undifferentiated and uncritical perceptions of adolescents about themselves, inadequate self-esteem. The established age features of children with intellectual disabilities' social formation make it possible to work out a system of corrective influence on their social development taking into account the "structure of the disorder" based on the "bottom-up" correction principle

Keywords: socialisation, adaptation, individualisation, social experience, social development, intellectual disorders

*Corresponding author.

Вікторія Євгенівна Коваленко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
01030, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна

Вікові особливості соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях

Анотація. Розуміння онтогенетичних особливостей соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями має велику соціальну значущість. Метою наукової статті є виявлення вікових особливостей соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях. Під час дослідження використовувались методи: аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури; систематизація та узагальнення теоретичних підходів до розв'язання проблеми соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями; визначення змісту ключових понять; теоретичне моделювання для створення гіпотетичної моделі соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями на різних вікових етапах. З'ясовано, що соціальне становлення особистості при інтелектуальних відхиленнях у дошкільному віці виявляється у порушеннях формування уявлень про себе, зниженні емоційної чутливості, здатності до емоційного наслідування, недостатності розуміння та адекватного оцінювання життєвих ситуацій, порушеннях формування соціальних навичок. Унаслідок наявних порушень поведінки молодшим школярам властиве почуття самотності, більш низька соціальна компетентність. Життєво-смилова сфера підлітків з інтелектуальними порушеннями виявляється у затримці формування смисложиттєвих орієнтацій, низькому рівні задоволеності життям, несформованості вищих емоцій, домінуванні примітивних інтересів, порушеннях самоконтролю, домінуванні низького рівня адаптації до соціального середовища. Старші школярі з інтелектуальними порушеннями мають викривлення самосвідомості, що виявляється у недиференційованих та некритичних уявленнях підлітків про себе, неадекватній самооцінці. Встановлені вікові особливості соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями дозволяють розробити систему корекційного впливу на їх соціальний розвиток з урахуванням «структури порушення» на основі принципу корекції «знизу вгору»

Ключові слова: соціалізація, адаптація, індивідуалізація, соціальний досвід, соціальний розвиток, інтелектуальні порушення

ВСТУП

Наявність при інтелектуальних порушеннях низької пізнавальної активності, інертності нервових процесів, слабкості замикаючої функції кори головного мозку та орієнтувальної діяльності призводять до виникнення вторинних і третинних відхилень розвитку, що виявляються у незрілості особистості та порушеннях її соціального становлення. Зокрема, дослідження К. Шуенгель, М. Ван Рест, К. Стенфорд і Р. Гастінгс вказують на наявність у осіб з легким ступенем інтелектуальних порушень знижених когнітивних здібностей і низького рівня адаптивного функціонування, а саме: порушень спілкування, соціальних навичок [1]. Н. Кінг, Б. Райан вказують на фрагментарність та інертність мисленневих процесів осіб з інтелектуальними порушеннями, що призводить до

дисфункції обробки соціальної інформації, викривлень соціального становлення особистості та соціального розвитку [2].

Результати досліджень А. Несаян, Р. Ассаді Гандомані та М. Пехлаван вказують на те, що діти з інтелектуальними порушеннями зазвичай мають соціальні труднощі у процесі спілкування, розуміння соціальних правил, причин і наслідків повсякденних подій, порушення емоційного реагування та взаємодії з оточуючими. Вчені вказують, що порушення соціального становлення та формування соціальних навичок може мати негативні довгострокові наслідки для соціалізації та соціальної адаптації осіб з інтелектуальними порушеннями [3].

Про значущість і важливість розв'язання проблеми соціального становлення осіб з інтелектуальними порушеннями свідчить пильна увага

до неї в останній час українських (Ю. Бистрова, А. Бистров, В. Коваленко, В. Синьов [4], М. Супрун [5], Л. Руденко [6], І. Татяничкова [7], О. Хохліна [8], Д. Шульженко [6] та ін.) і зарубіжних вчених (Т. Антропова [9], А. Кондрашова, О. Приходько [10], Ю. Аденії, О. Омігбодун [11]; О. Борисова [12], В. Кавіоні, І. Граццані, В. Орнагі [13], Н. Клаанг, К. Геранссон, Г. Ліндквіст, К. Нілхольм, С. Ханссон, К. Бенгтссон [14], А. Матурана, Е. Мендес, В. Капелліні [15], А. Валентім [16], М. Ількім, Х. Танир, М. Оздемір [17]).

Варто зазначити, що більшість досліджень останніх років щодо соціального розвитку та соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями [1; 5; 12; 14–17] орієнтовані на дослідження соціальної адаптації таких дітей, виявлення ступеня сформованості у них соціальних навичок і факторів, що впливають на їх формування; порівняння впливу освітнього середовища (інклюзивного або інституціалізованого) на соціальний розвиток школярів з інтелектуальними порушеннями. Проте, проблема специфіки соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями у віковому аспекті ще не набула у спеціальній літературі достатнього висвітлення. Рішення цієї проблеми дозволить здійснити відбір «адекватних» технологій педагогічного впливу на процес соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями на основі принципу «урахування вікових особливостей», «послідовності та наступності», «орієнтації на зону найближчого розвитку». Актуальність і практична значущість дослідження специфіки соціального становлення особистості з інтелектуальними порушеннями у віковому аспекті обумовила вибір теми наукової статті, її мету та завдання.

Мета статті – виявити вікові особливості соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях.

Завдання: на основі аналізу психолого-педагогічної літератури проаналізувати сучасні підходи до визначення сутності соціального становлення особистості та поняття «соціалізації», які стосуються представленого дослідження і є його конкретно-науковою методологією; визначити вікові особливості соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Проблема соціального становлення особистості знайшла відображення як у зарубіжній, так і

в українській психолого-педагогічній літературі (К. Абульханова-Славська [18], Т. Алексеєнко [19], О. Ігнатова [20], І. Бех [21], Л. Канішевська [22], О. Литовченко [23], Д. Фельдштейн [24] та ін.). Водночас, необхідно підкреслити, що погляди на сутність і зміст цього поняття різних авторів істотно відрізняються. Соціальне становлення особистості розглядається в психолого-педагогічній літературі як процес і як результат.

У першому випадку досліджувана категорія характеризується як «динаміка соціального розвитку людини, що визначає її формування як соціально зрілої особистості». Зокрема, О. Литовченко пропонує розуміти поняття «соціальне становлення особистості» як «розвиток та становлення особистості як суб'єкта соціального життя; процес формування сутності особистості, розвитку її індивідуальності й соціальності в рамках соціальної групи, з метою більш ефективної інтеграції до системи соціальних відносин, що виражається у здатності до самореалізації індивідуального «Я» в межах визначених суспільством норм» [23].

Соціальне становлення особистості розглядається також як результат, як рівень (показник) соціального розвитку людини, який свідчить про її соціальну зрілість, здатність усвідомлювати себе в суспільстві як особистість, самостійно визначати для себе цілі та досягати їх, про розвиненість усвідомленого почуття власної гідності, впевненості у своєму положенні в суспільстві. У зв'язку з цим Х. Ремшмідт, розглядаючи соціальне становлення як широкомасштабні зміни, вказує, що в когнітивній сфері вони супроводжуються розвитком комбінаторики, пропозиціональних операцій, появою гіпотетико-дедуктивного мислення, здатність до інтроспекції; у моральній сфері – при перегляді ціннісних уявлень, їх лібералізації, перенесення функції зразка з батьків на референтну групу, асиміляцію ціннісних уявлень відповідної культурної традиції, звільнення від централізму [25].

Ж. Тощенко ототожнює соціальне становлення та соціалізацію особистості вважаючи, що «соціалізація і є соціальне становлення, поступове засвоєння людиною вимог суспільства, придбання соціально значущих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини з суспільством» [26]. Щодо цього А. Кондрашова вказує, що соціалізація визначає динаміку соціального становлення людини на різних етапах вікового розвитку, з урахуванням його своєрідності, середовища життєдіяльності та самовияву, а також соціального виховання [10]. Отже, можна зробити

висновок про те, що процес становлення особистості, тобто її соціалізація, неможлива без постійного пізнання, закріплення та творчого освоєння людиною правил і норм поведінки, що диктуються їй суспільством.

Соціальне становлення, на думку Т. Шипелік, є результатом соціальної діяльності, тобто такої діяльності, результати якої спрямовані на поліпшення суспільного життя в тому середовищі, у якому знаходиться дитина [27]. О. Січкарьова розглядає соціальне становлення як циклічний, поетапний процес надбання дитиною досвіду соціальних стосунків і освоєння соціальних ролей у взаємодії з іншими дітьми, дорослими, навколишнім середовищем у соціально та особистісно значущій діяльності. Під час цього процесу відбувається формування соціальної грамотності, стійкості, активності дитини, на основі її особистісного самовизначення та самореалізації інтересів і потреб у спеціально створених виховних умовах [28].

Аналізуючи проблему соціального становлення особистості, О. Ленкомцева визначає його як «формування людини як суспільної істоти через реалізацію трьох різноспрямованих потреб: «бути як всі» (тотожність з навколишнім світом), «бути особистістю» (прагнення до відокремлення свого Я, до самовизначення), «бути іншим» (пошук можливостей виходу за рамки власного Я), формування у неї готовності до участі в складній системі соціальних відносин в економічній, політичній і духовній сферах» [29]. Відповідно правомірно розглядати процеси адаптації та індивідуалізації людини як основу соціального становлення особистості.

Отже, спираючись на дослідження О. Литовченко, О. Ленкомцевої у контексті наукової статті розглядаємо поняття «соціальне становлення» та «соціалізація» як тотожні та надалі аналіз проблеми вікових особливостей соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях буде розглядатися в контексті визначених понятійних характеристик.

Наявність інтелектуальних порушень обумовлює виникнення відхилень у процесі соціального становлення особистості (Ю. Бистрова, В. Коваленко, В. Синьов [4], М. Супрун [5], І. Татьянчикова [7], Т. Шипелік [27], А. Карра [30]), унаслідок чого в дітей вже у підлітковому віці виникають психопатологічні стани та схильність до девіантної поведінки, що негативно позначається на їхній соціальній адаптації та соціалізації.

В. Синьов підкреслює, що соціалізація – процес складний і суперечливий, водночас він значною мірою залежить від того, до якого соціального середовища потрапляє людина та як у процесі корекційно-розвиткової роботи враховуються вікові особливості соціального становлення дитини з інтелектуальними порушеннями. Саме тому особливій ролі у процесі соціального становлення особистості набуває розуміння вікових особливостей соціалізації таких дітей. Вчений підкреслює, що від умов, які створені в корекційно-освітньому просторі, та від змістовного наповнення останнього залежить успішність соціалізації дитини [4].

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Методологічною основою дослідження виступає діалектичний метод пізнання і системний підхід. Під час дослідження використовувались теоретичні методи: аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; систематизація та узагальнення теоретичних підходів до розв'язання проблеми вікових особливостей соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями; визначення змісту ключових понять; теоретичне моделювання для створення гіпотетичної моделі соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями на різних вікових етапах.

З огляду на конкретизацію завдань у дослідженні використано теоретичний аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми соціального становлення дітей з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями з метою визначення сучасних підходів дослідників щодо процесу соціального становлення особистості та її соціалізації. Застосування систематизації та узагальнення теоретичних підходів дозволяє на основі співставлення загальних властивостей соціального становлення особистості в умовах нормотипового розвитку та інтелектуальних порушень визначити специфіку соціального становлення особистості в умовах дизонтогенетичного розвитку у віковому аспекті. Впровадження теоретичного моделювання дозволяє створити гіпотетичну модель соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями на різних вікових етапах.

Методологічну основу дослідження становлять наукові праці у галузі спеціальної педагогіки, корекційної психопедагогіки, спеціальної психології, олігофренопсихології, а саме: положення про взаємовплив суспільства та особистості

(І. Бех [21], В. Синьов [4]); культурно-історична концепція (Л. Виготський [31]); теорія психічного дизонтогенезу та її провідні положення у корекційній психопедагогіці (В. Синьов [4], М. Супрун [5], О. Хохліна [8]); особистісно-орієнтована концепція розвитку дитини (І. Бех [21]); положення про соціалізацію осіб з психофізичними порушеннями (Ю. Бистрова [4], Л. Руденко [6], В. Синьов [4], О. Хохліна [8], Д. Шульженко [6]).

Застосування теоретичного аналізу соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями у віковому аспекті пов'язано глибоким аналізом фактів. До прийомів, які використовувались на теоретичному рівні дослідження, використано: індукцію та дедукцію.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Специфічні закономірності соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями

Соціальне становлення (соціалізація) на кожному віковому етапі забезпечується рішенням певного кола природно-культурних, соціально-культурних і соціально-педагогічних завдань. У ранній юності для цього етапу характерно розширення рамок особистої свободи і автономності, здатність прогнозувати свою діяльність, будувати життєві плани, виробляти свій імідж і усвідомлювати перспективи. Соціальне становлення стосується всіх сутнісних сфер особистості (потребово-мотиваційної, емоційно-вольової, пізнавальної, морально-етичної, дієво-практичної, міжособистісно-соціальної), характеризується набуттям людиною властивостей самостійності, незалежності, самодостатності, здатністю приймати відповідальні рішення, реалізовувати їх на практиці.

Слабка активність коркових процесів у дитини з інтелектуальними порушеннями, їх інертність та стереотипність призводять до недорозвинення пізнавальних процесів, порушень продуктивності мисленневих процесів аналізу та синтезу, узагальнення та абстрагування, які обумовлюють спрощення соціальної перцепції, низьку ефективність засвоєння соціальних понять, норм, від яких залежить якість соціальної поведінки, отже ускладнюється процес соціального становлення особистості (соціалізації) [6].

Соціалізація дитини з інтелектуальними порушеннями розглядається В. Синьовим як процес і результат засвоєння знань і навичок суспільного життя, вироблення загальноприйнятих стереотипів, норм і правил поведінки, освоєння прийнятих в суспільстві ціннісних орієнтацій, повноцінного

включення в стандартні форми соціальної взаємодії та комунікації, що в сукупності має забезпечити незалежний спосіб життя, ефективну соціальну та культурну інтеграцію [32]. Разом з тим, дослідження К. Шуенгель, М. Ван Рест, К. Стенфорд, Р. Гастінгс вказують на те, що, порівняно з іншими групами осіб з особливими освітніми потребами, однолітки з нормотиповим розвитком характеризують дітей з інтелектуальними порушеннями як найбільш небажаних для налагодження дружби та тих, хто має найменш позитивне ставлення [1]. А. Аденії, О. Омібодун вказують, що дефіцит соціальних навичок є найважливішими складовими інтелектуальних порушень, таким дітям властиві порушення формування соціально-нормативної поведінки, яка розглядається науковцем як «поведінка, яка надає людям навички, необхідні для ефективної взаємодії з іншими, розпізнавання соціальних сигналів і реагування на них, застосування відповідних реакцій у конкретних ситуаціях, уникнення міжособистісних конфліктів і пристосування до простих і складних ситуацій» [11].

Досліджуючи соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями, порівняно з дітьми з нормотиповим розвитком, А. Карра доходить до висновку, що ці діти більш схильні до труднощів у соціальному та емоційному розвитку, їм бракує соціальних і мовленневих навичок, необхідних для налагодження та підтримки стосунків. Діти дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями ініціюють значно меншу кількість соціальних взаємодій і демонструють менше адекватних емоційних реакцій. Вони, як правило, рідше взаємодіють з однолітками та частіше беруть участь в одиночних видах діяльності [30].

До початку кожного вікового періоду складаються своєрідні, специфічні для цього віку, єдині та неповторні стосунки між дитиною та навколишньою дійсністю, перш за все соціальною. Ці стосунки Л. Виготський назвав «соціальною ситуацією розвитку» [31]. Підтримуючи думку Л. Виготського, Л. Тарабасова трактує соціальну ситуацію розвитку як систему стосунків між дитиною певного віку та соціальною дійсністю [33]. Розглянемо їх детальніше.

Соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку

Перед початком шкільної соціалізації є її дошкільна фаза, яка збігається з часом соціалізації дитини у сім'ї та закладах дошкільної освіти, що наразі є провідними агентами соціалізації. Цей

етап соціалізації дитини можна позначити як період соціальної гри. Н. Макачук, О. Єкжанова, О. Стребелева зазначають, що внаслідок причин біосоціального характеру соціальне становлення більшості дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями здійснюється на основі недорозвитку емоційної та комунікативної поведінки, предметних дій, пізнавальних функцій руки, мовлення, Я-позиції, прагнення до самостійності, потреби в схваленні та підтримці з боку дорослого, у співробітництві з ним. Їм властива патологічна інертність, зниження інтересу до оточення, або майже його відсутність. Спостерігається зниження емоційної чутливості, здатності до емоційного наслідування, слабка реакція на все нове тощо. Порушення пізнавальної сфери та обмежений життєвий досвід ускладнюють розуміння та адекватне оцінювання життєвих ситуацій [34].

Для осіб з інтелектуальними порушеннями характерний низький рівень інтересу до процесів і явищ, що відбуваються в соціальному житті (що істотно ускладнює процес запозичення інформації), зниження здатності до засвоєння інформації, особливо поданої в словесно-логічній формі. Унаслідок до кінця дошкільного віку у таких дітей спостерігається порівняно бідний словниковий запас (як активний, так і пасивний), використання переважно односкладових фраз, низький рівень уявлень про навколишній світ [34], що призводить до порушень соціально-нормативної поведінки. Вищезначене підтверджується дослідженнями Д. Суходольського, Е. Баттер, які вказують, що діти з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку проводять більше часу наодинці та демонструють менше соціально-нормативної поведінки під час взаємодії. Вченими встановлено, що низька частота соціальної взаємодії пов'язана зі зниженим прийняттям однолітками та соціометричним статусом [35].

У дослідженнях О. Приходько та А. Кандрашової виявлено, що в дошкільнят з інтелектуальними порушеннями початкові уявлення про себе перебувають на стадії становлення, водночас у однолітків з нормальним розвитком початкові уявлення про себе практично сформовані вже до чотирьох років. Зазначалося недостатнє використання емоційно-тактильними засобами спілкування [10]. Ці висновки науковців підтверджуються дослідженнями А. Аденії, О. Омїгбодун, які зазначають, що діти з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку мають суттєві відхилення формування соціальних навичок, що пов'язано з проблемами у вербальній і невербальній комунікації.

Їм властиві труднощі у встановленні та підтримці дружніх стосунків, а їх дружба характеризується меншою теплотою та близькістю, меншою позитивною взаємністю, ніж дружба однолітків з нормотиповим розвитком. Ця різниця в здатності розвивати дружбу пояснюється недостатнім розвитком соціальних навичок [11].

Соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями шкільного віку

Початковий етап шкільної соціалізації розпочинається з моменту вступу дитини до школи. Його можна позначити як початок соціального навчання. Педагогічним завданням шкільної соціалізації на цьому етапі є утвердження, коригування та розвиток базової системи життєвих відносин та орієнтацій, чуттєвості, інтелекту та волі, формування нахилів і вподобань, переживань, усвідомлення й задоволення потреб та інтересів. Оскільки школа є першою соціальною організацією поза сім'єю, вона відіграє важливу роль у розвитку соціальних рис у дітей з інтелектуальними порушеннями. Вчитель виступає як фасилітатор, організовуючи заходи, що ведуть до взаємодії серед дітей. У класі діти працюють у командах, де засвоюються комунікативні навички, діти вчаться співпрацювати – взаємодія в класі покращує соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями. У цьому контексті слушно вказати на результати досліджень Н. Клаанг, К. Геранссон, Г. Ліндквіст, К. Нілхольм, С. Ханссон, К. Бенгтссон, які спрямовувались на виявлення впливу освітніх середовищних умов на соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями та вказують на те, що педагогічний колектив закладів спеціальної освіти більш орієнтований у своїй роботі на соціальне становлення та формування соціальних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями, порівняно з педагогами закладів з інклюзивним навчанням таких дітей [14].

Досліджуючи вплив освітніх середовищних умов на соціальне становлення дітей з інтелектуальними порушеннями науковці доходять до висновку, що соціальний досвід людей з інтелектуальними порушеннями в школі, як і в інших сферах життя суспільства, знаходиться під сильним впливом дискримінації. Учні з інтелектуальними порушеннями є соціально більш ізольованими, ніж особи з нормотиповим розвитком і відчувають більшу соціальну дистанцію від своїх однолітків [1]. Дослідження А. Карра вказують на те, що стигматизація осіб з інтелектуальними порушеннями

все ще має дуже сильний вплив на особистісне та соціальне становлення для цих людей, оскільки вона заважає їм взаємодіяти з однолітками з нормотиповим розвитком і брати активну участь у їхніх спільнотах і дозвілєвій діяльності [30].

О. Борисова, досліджуючи особливості соціального становлення дітей молодшого шкільного віку 8–11 років з інтелектуальними порушеннями, які навчаються в інклюзивному освітньому середовищі та спеціальній школі, виявила, що діти, які навчаються в умовах інклюзії характеризуються менш вираженими проявами соціальної дезадаптації та більш гармонійною системою сімейних стосунків, але є труднощі в розпізнаванні емоційного стану інших людей, недостатня здатність адекватно орієнтуватися в досить типових життєвих ситуаціях, суперечливі тенденції у формуванні образу «Я», що відображають негативні риси психосоціального розвитку [12]. Результати досліджень Д. Суходольського, Е. Батгер вказують, що переважна більшість молодших школярів з інтелектуальними порушеннями обмежувались спілкуванням з друзями в обідню годину, рідко брали участь у позакласних заходах. Унаслідок наявних порушень поведінки їм більш властиве почуття самотності, більш низька соціальна компетентність. Учні середньої школи та початкових класів повідомляють про вищий рівень самотності та невдоволення стосунками з однолітками порівняно з дітьми цього ж віку з нормотиповим розвитком [35]. Ці дослідження підтверджуються А. Матурана, Е. Мендес, В. Капелліні, які вказують, що дітям з інтелектуальними порушеннями більш властива неадекватна або агресивна поведінка [15].

Підлітковий вік – це найбільш складний період розвитку та становлення особистості, коли в дитини формуються моральні цінності, переконання, відбувається активний пошук свого місця як серед ровесників, так і в дорослому житті, у професійній діяльності; це вік, коли прагнення бути дорослим не підкріплюється достатнім життєвим досвідом, і тому ризик виникнення різного роду відхилень як у поведінці, так і в навчанні підлітків надзвичайно великий. Специфіку соціалізації особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями зумовлюють не тільки органічні чинники, але й соціально-психологічні, які за відсутності адекватних виховних впливів підвищують ризик виникнення у цих підлітків асоціальної поведінки. Зокрема Ю. Аденії, О. Омїгбодун зазначають, що відхилення соціального становлення при інтелектуальних порушеннях

є найбільш виразними у підлітковому віці [11]. Вченими встановлено, що дітям властиві порушення емоційно-особистісного розвитку, виразна афективна збудливість, порушення емоційної регуляції, недостатньо розвинені навички соціальної взаємодії. Вказані особливості соціального та емоційно-особистісного розвитку призводять до самотності, депресії та суїцидальних намірів [11]. Ці проблеми із соціальним і психічним здоров'ям, зі свого боку, впливають на життєву адаптацію учнів і призводять до більшої ймовірності виникнення агресивної та девіантної поведінки. Ю. Аденії, О. Омїгбодун виявлено тісний взаємозв'язок між формуванням соціальних навичок і ступенем інтелектуального порушення, встановлено, що особи з інтелектуальними порушеннями мають труднощі емоційного декодування, емоційної ідентифікації [11].

Дослідження соціального становлення підлітків з інтелектуальними порушеннями, проведені В. Кавіоні, І. Граццані, В. Орнагі вказують, що ці діти внаслідок порушень формування моральних норм і переконань виявляють більшу схильність до адиктивної та делінквентної поведінки, яка виникає як псевдокомпенсаторна реакція для уникнення соціальної ізоляції. Ізоляція, конфлікти та труднощі встановлення й підтримки соціальних стосунків можуть змусити дітей налагодити дружбу з підлітками з асоціальною поведінкою. Самооцінка підлітків з інтелектуальними порушеннями може бути негативною внаслідок ізоляції в класі, труднощів засвоєння шкільної програми та соціального досвіду шкільних невдач [13]. Почуття дискомфорту, тривоги та розчарування часто бувають пов'язані з негативним соціальним досвідом, отриманим у школі. Соціальні, емоційні та поведінкові відхилення у підлітків з інтелектуальною недостатністю виявляються внаслідок порушень розпізнавання таких емоцій, як гнів, страх, радість, збентеження. Вони демонструють менше стратегій управління вирішенням конфліктів порівняно з однолітками з нормальним розвитком, особливо в завданнях, які вимагають здатності розуміти соціальні ситуації [4].

Дослідженням Т. Шипелік встановлено, що життєво-смилова сфера підлітків з інтелектуальними порушеннями розвивається уповільнено, це виявляється у затримці формування смисложиттєвих орієнтацій, низькому рівні задоволеності життям, несформованості вищих емоцій, домінуванням примітивних інтересів, порушеннях самоконтролю, відсутністю віри в здійснення життєвих

призначень та їх ригідністю, домінуванням низького рівня адаптації до соціального середовища [27]. Водночас М. Назаровою встановлено, що найбільш значущими термінальними цінностями для підлітків з інтелектуальним недорозвиненням є «здоров'я», «задоволення», «цікава робота», «активне діяльнісне життя», тобто цінності, які забезпечують особисте благополуччя. Останні місця в ранжируваному ряді термінальних цінностей у підлітків з інтелектуальними порушеннями займають: «творчість», «впевненість у собі» і «продуктивне життя». Найбільш значущими інструментальними цінностями для підлітків з інтелектуальними порушеннями є «акуратність», «вихованість» і «життєрадісність», а неперіоритетними – «ефективність у справах», «чесність», «широта поглядів». Тож, підлітки з інтелектуальними порушеннями здебільшого орієнтовані на конкретні цінності професійної самореалізації (цікава робота, здоров'я, активність) і конформістські цінності (акуратність, вихованість). Виявлено, що домінуючою спрямованістю підлітків з інтелектуальними порушеннями є спрямованість на спілкування, проте вони зацікавлені у вирішенні ділових і навчальних проблем, а не емоційно-особистісному спілкуванні [36].

І. Татяничковою виявлено порушення самосвідомості у цих дітей, що виявляється у недиференційованих і некритичних уявленнях підлітків про себе, неадекватній самооцінці (переважно завищеній), спостерігається невідповідність визначеного дитиною профілю професійно-трудоного навчання її особливостям і можливостям; більшість школярів мають середній і низький рівні успішності [7]. Результати досліджень М. Ілкіл, Х. Танир, М. Оздемір вказують на те, що ефективним засобом корекції порушень соціального становлення підлітків з інтелектуальними порушеннями є використання програм фізичної активності. Застосування таких програм дозволяє сублімувати негативні переживання та розвинути такі соціальні цінності, як: впевненість у собі, самооцінку, мужність та відповідальність [17].

Аналізуючи особливості соціального становлення дітей старшого шкільного віку І. Татяничкова зазначає, що більшість учнів знаходиться на середньому рівні соціалізованості, що характеризується порушеннями настрою, самопочуття, активності. Цим дітям властиві порушення самосвідомості, вони «недостатньо розуміють і використовують свої можливості та особливості у професійно-трудої діяльності» [7].

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний аналіз спеціальних психолого-педагогічних джерел дозволяє встановити відсутність єдиного погляду науковців на проблему соціального становлення особистості, зокрема воно розглядається як процес і як результат. Розглядаючи соціальне становлення як процес формування сутності особистості, розвитку її індивідуальності та соціальності в рамках соціальної групи, з метою більш ефективної інтеграції до системи соціальних відносин, що виражається у здатності до самореалізації індивідуального «Я» в межах визначених суспільством норм, важливо зазначити про можливість його використання на рівні з поняттям «соціалізація особистості», виділяючи як її провідні лінії процес адаптації та індивідуалізації. Процес соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями здійснюється на тлі первинних відхилень, унаслідок чого в дітей виникають відхилення емоційно-особистісного розвитку, що призводить до порушення їх соціального становлення та соціальної взаємодії з оточуючими, формування моральних переконань, як регуляторів соціально-нормативної поведінки, та потребує пошуку шляхів здійснення профілактичної та корекційно-розвиткової роботи з метою забезпечення наступності та послідовності корекційного впливу для гармонізації соціального становлення особистості дитини з інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Schuengel, C., Van Rest M.M., Stanford C.E., Hastings R.P. Impact of research about the early development of children with intellectual disability: A science mapping analysis. *Frontiers in Education*. 2019. Vol. 4. Article number 41. doi: 10.3389/educ.2019.00041.
- [2] King N., Ryan B. The impact of social inclusion on the social development of students with a general learning difficulty in postprimary education in Ireland. *Education Research International*. 2019. doi: 10.1155/2019/6327567.

- [3] Nesayan A., Gandomani R.A., Pahlavan M. Comparison of theory of mind in children with intellectual disability and preschool and its relation with social maturity. *MEJDS*. 2016. Vol. 6. P. 105–111.
- [4] Синьов В.М., Бистрова Ю.О., Коваленко В.Є., Бистров А.Є. Висвітлення проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю в українській психолого-педагогічній науці. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2019. Вип. 13. С. 242–256.
- [5] Супрун М.О., Висоцька А.В., Гладченко І.В. Соціалізація дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі. Київ: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 205 с.
- [6] Синьов В.М., Шеремет М.К., Руденко Л.М., Шульженко Д.І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2016. Вип. 7. URL: <http://aqce.com.ua/vypusk-7-t-1-t-2/sinov-vm-sheremet-mk-rudenko-lm-shulzhenko-di-osvitno-psihologichna-integracija-shkoljariv-iz-psihofizichnimi-porushennjami-v-suchasni-umovah-ukraini.html> (дата звернення: 06.10.2020).
- [7] Татьянчикова І.В. Соціалізація дитини з особливими освітніми потребами: поради педагогам та батькам. Словянськ: Видавництво Б.І. Маторіна, 2020. 161 с.
- [8] Хохліна О. Психологічний зміст соціалізації дитини в освітньому закладі. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства*: монографія колективна. Київ: Альфа-ППК, 2019. С. 86–96.
- [9] Антропова Т.С. Социализация детей с умственной отсталостью, проживающих в условиях учреждения интернатного типа. *Молодой ученый*. 2018. Вып. 46(232). С. 265–269.
- [10] Приходько О.Г., Кондрашова А.А. Социальное развитие детей с ограниченными возможностями здоровья. *Специальное образование*. 2014. Вып. 3. С. 83–93.
- [11] Adeniyi Y., Omigbodun O. Effect of a classroom-based intervention on the social skills of pupils with intellectual disability in Southwest Nigeria. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. 2016. Vol. 10. Article number 29.
- [12] Borisova E.Y. Opportunities of socialization of younger school students with intellectual disabilities in inclusive education. *Psychological Science and Education*. 2019. Vol. 24, No. 4. P. 81–91.
- [13] Cavioni V., Grazzani I., Ornaghi V. Social and emotional learning for children with Learning Disability: Implications for inclusion. *International Journal of Emotional Education*. 2017. Vol. 9, No. 2. P. 100–109.
- [14] Instructional practices for pupils with an intellectual disability in mainstream and special educational settings / N. Klang et al. *International Journal of Disability, Development and Education*, Vol. 67, No. 2. P. 151–166. doi: 10.1080/1034912X.2019.1679724.
- [15] Maturana A., Mendes E., Capellini V. Schooling of students with intellectual disabilities: Family and school perspectives. *Paidéia (Ribeirão Preto)*. 2019. Vol. 29, No. 2. doi: 10.1590/1982-4327e2925.
- [16] Valentim A. What I think of school: Perceptions of school by people with intellectual disabilities. *Disability & Society*. 2020. Vol. 35, No. 10. P. 1618–1640. doi: 10.1080/09687599.2019.1702507.
- [17] Ilkim M., Tanır H., Özdemir M. Socialization effect of physical activity in students who need special education. *Asian Journal of Education and Training*. 2018. Vol. 4, No. 2. P. 128–131. doi: 10.20448/journal.522.2018.42.128.131.
- [18] Альбуханова К.А. Проблемы сознания и его исследований в отечественной психологии XX–XXI столетий. *Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии. Результаты и перспективы развития*. Москва: Институт психологии РАН, 2017. С. 158–166.
- [19] Алексеенко Т.Ф. Концепції та моделі соціально-педагогічної підтримки учнівської молоді у зарубіжному досвіді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Том 21, № 1. С. 33–47.
- [20] Игнатова Е.С. Отрасли психологии и психологические практики. Пермь: ПГНИУ, 2019. URL: <http://www.psu.ru/files/docs/science/books/uchebnie-posobiya/otrasli-psihologii-i-psihologicheskie-praktiki.pdf> (дата звернення: 24.01.2021).
- [21] Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.

- [22] Канішевська Л.В. Концептуалізація проблеми соціального становлення старшокласника. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік (м. Івано-Франківськ, 2017 р.). Івано-Франківськ: НАІР, 2018. Вип. 6. С. 121–125.
- [23] Литовченко О. Соціалізація і соціальне становлення особистості: теоретична інтерпретація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2012. Вип. 6. С. 23–25.
- [24] Фельдштейн Д.И. Проблемы формирования личности растущего человека на новом историческом этапе развития общества. *Образование и наука*. 2013. Вип. 9(108). С. 3–23.
- [25] Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. Москва: Мир, 2005. 240 с.
- [26] Тощенко Ж.Т. Об одном методолого-методическом подходе в социологии. *Ученые записки ФНИСЦ РАН: материалы заседания Ученого совета (Москва, 19 декабря 2018 г.)* (м. Москва, 19 декабря, 2018 г.). Москва: ФНИСЦ РАН, 2019. С. 23–30.
- [27] Шипелік Т.В. Психологічні особливості становлення особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями легкого ступеню: автореф. дис. ... к-та психол. наук: 19.00.08. Київ, 2019. 20 с.
- [28] Сечкарева Е.В. Методы социально-психологического воздействия на развитие коммуникативной компетентности обучающихся. *Вестник РМАТ*. 2016. Вип. 2. С. 82–84.
- [29] Лекомцева Е.Н., Пикин А.С. Формирование познавательной активности младшего школьника. *Ярославский педагогический вестник*. 2017. № 3. С. 57–60.
- [30] Karra A. Social skills of children with intellectual disability attending home based program and children attending regular special schools – A comparative study. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*. 2013. Vol. 2, No, 8. P. 59–63.
- [31] Международный симпозиум «Л.С. Выготский и современное детство» / под ред. К.Н. Поливановой. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 282 с.
- [32] Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини. Київ: Знання, 2008. 359 с.
- [33] Тарабасова Л.Г. Соціалізація дітей з особливими потребами. Теоретико-методологічне дослідження. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2015. Вип. 9. С. 132–139.
- [34] Дидактичні та методичні засади спеціальної освіти розумово відсталих дошкільників: нав.-метод. посіб. / Н.О. Макачук та ін.: Київ: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 337 с.
- [35] Sukhodolsky D., Butter E. Social skills training for children with intellectual disabilities. *Handbook of Intellectual and Developmental Disabilities*. New York: Springer, 2007. P. 601–618. doi: 10.1007/0-387-32931-5_30/.
- [36] Назарова М.Ц. Специфика ценностных ориентаций подростков с интеллектуальным недоразвитием. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2014. № 170. С. 68–78.

REFERENCES

- [1] Schuengel, C., Van Rest, M.M., Stanford, C.E., & Hastings, R.P. (2019). Impact of research about the early development of children with intellectual disability: a science mapping analysis. *Frontiers in Education*, 4, article number 41. doi: 10.3389/educ.2019.00041.
- [2] King, N., & Ryan, B. (2019). The impact of social inclusion on the social development of students with a general learning difficulty in postprimary education in Ireland. *Education Research International*. doi: 10.1155/2019/6327567.
- [3] Nesayan, A., Gandomani, R.A., & Pahlavan, M. (2016). Comparison of theory of mind in children with intellectual disability and preschool and its relation with social maturity. *MEJDS*, 6, 105-111.
- [4] Synov, V.M., Bystrova, Yu.O., Kovalenko, V.Ye., & Bystrov, A.Ye. (2019). Coverage of the problem of emotional and behavioral disorders in people with intellectual disabilities in the Ukrainian psychological and pedagogical science. *Actual Problems of Correctional Education (Pedagogical Sciences)*, 13, 242-256.
- [5] Suprun, M.O., Vysotska, A.V., & Hladchenko, I.V. (2014). *Socialization of a child with intellectual disabilities in the modern educational dimension*. Kyiv: Institute of Special Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

- [6] Synov, V.M., Sheremet, M.K., Rudenko, L.M., & Shulzhenko, D.I. (2016). Educational and psychological integration of schoolchildren with psychophysical disorders in modern conditions of Ukraine. *Actual Problems of Correctional Education (Pedagogical Sciences)*, 7. Retrieved from <http://aqce.com.ua/vypusk-7-t-1-t-2/sinov-vm-sheremet-mk-rudenko-lm-shulzhenko-di-osvitno-psihologichna-integracija-shkoljariv-iz-psihofizichnimi-porushennjami-v-suchasni-umovah-ukraini.html>.
- [7] Tatiachykova, I.V. (2020). *Socialization of a child with special educational needs: Advice for teachers and parents*. Sloviansk: BI Matorin Publishing House.
- [8] Khokhlina, O. (2019). *Psychological content of socialization of the child in an educational institution. Individuality in the psychological dimensions of communities and professions in a network society*. Kyiv: Alfa-PIK.
- [9] Antropova, T.S. (2018). Socialization of children with mental retardation living in a residential institution. *Young Scientist*, 46(232), 265-269.
- [10] Prikhodko, O.G., & Kondrashova, A.A. (2014). Social development of children with disabilities. *Special Education*, 3, 83-93.
- [11] Adeniyi, Y., & Omigbodun, O. (2016). Effect of a classroom-based intervention on the social skills of pupils with intellectual disability in Southwest Nigeria. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 10, article number 29.
- [12] Borisova, E.Y. (2019). Opportunities for socialization of primary school children with intellectual disabilities in inclusive education. *Psychological Science and Education*, 24(4), 81-91.
- [13] Cavioni, V., Grazzani, I., & Ornaghi, V. (2017). Social and emotional learning for children with learning disability: Implications for inclusion. *International Journal of Emotional Education*, 9(2), 100-109.
- [14] Klaang, N., Göransson, K., Lindqvist, G., Nilholm, C., Hansson, S., & Bengtsson, K. (2020). Instructional practices for pupils with an intellectual disability in mainstream and special educational settings. *International Journal of Disability, Development and Education*, 67(2), 151-166. doi: 10.1080/1034912X.2019.1679724.
- [15] Maturana, A., Mendes, E., & Capellini, V. (2019). Schooling of students with intellectual disabilities: Family and school perspectives. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 29(2). doi: 10.1590/1982-4327e2925.
- [16] Valentim, A. (2020). What I think of school: Perceptions of school by people with intellectual disabilities. *Disability & Society*, 35(10), 1618-1640. doi: 10.1080/09687599.2019.1702507.
- [17] Ilkm, M., Tanır, H., & Özdemir, M. (2018). Socialization effect of physical activity in students who need special education. *Asian Journal of Education and Training*, 4(2), 128-131. doi: 10.20448/journal.522.2018.42.128.131.
- [18] Abulhanova, K.A. (2017). Problems of consciousness and its research in Russian psychology of the XX-XXI centuries. In *Fundamental and Applied Research in Modern Psychology: Results and Development Prospects*. Moscow: Institute of Psychology RAS.
- [19] Aliksieienko, T.F. (2017). Concepts and models of social and pedagogical support of students in foreign experience. *Theoretical and Methodological Problems of the Development of Children and Young Scientists*, 1(21), 33-47.
- [20] Ignatova, E.S. (2019). *Branches of psychology and psychological practices*. Perm: PSU. Retrieved from <http://www.psu.ru/files/docs/science/books/uchebnie-posobiya/otrasli-psixologii-i-psixologicheskie-praktiki.pdf>.
- [21] Bekh, I.D. (2018). *Personality on the way to spiritual values*. Kyiv-Chernivtsi: Bookrek.
- [22] Kanishevskaya, L.V. (2018). Conceptualization of the problem of social formation of high school students. In *Modern educational process: Essence and innovative potential: Materials report. scientific-practical conf. Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for 2017* (pp. 121-125). Issue 6. Ivano-Frankivsk: NAIR.
- [23] Lytovchenko, O. (2012). Socialization and social formation of personality: Theoretical interpretation. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology. Pedagogy. Social work*, 6, 23-25.
- [24] Feldshteyn, D.I. (2013). Problems of the formation of a growing person's personality at a new historical stage in the development of society. *Education and Science*, 9(108), 3-23.
- [25] Remschmidt, H. (2005). *Adolescence and youth. Problems of personality formation*. Moscow: Mir.
- [26] Toschenko, Zh.T. (2018). On one methodological and methodological approach in sociology. In *Scientific notes of FCTAS RAS* (pp. 23-30). Moscow: FCTAS RAS.
- [27] Shypelik, T.V. (2019). *Psychological features of formation of personality of teenagers with intellectual disturbances* (Doctoral dissertation, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine).

- [28] Sechkareva, E.V. (2016). Methods of socio-psychological impact on the development of students' communicative competence. *Bulletin of RIAT*, 2, 82-84.
- [29] Lekomtseva, E.N., & Pikin, A.S. (2017). Formation of cognitive activity of a younger student. *Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 3, 57-60.
- [30] Karra, A. (2013). Social Skills of Children with Intellectual Disability attending home based program and Children attending regular special schools – A Comparative Study. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 2(8), 59-63.
- [31] Polivanova, K.N. (Ed.). (2017). *International Symposium “L.S. Vygotsky and modern childhood”*. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics.
- [32] Synyov, V.M., Matveeva, M.P., & Khokhlina, O.P. (2008). *Psychology of a mentally retarded child*. Kyiv: Znannia.
- [33] Tarabasova, L.G. (2015). Socialization of children with special needs. Theoretical and methodological research. *Education of Persons with Special Needs: Ways of Development*, 9, 132-139.
- [34] Makarchuk, N.O., Vysotska, A.M., Chebotarova, O.V., Minenko, H.V., Trykoz, S.V., Blech, H.O., Bobrenko, I.V., & Hladchenko, I.V. (2014). *Didactic and methodical bases of special education of mentally retarded preschoolers*. Kyiv: Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.
- [35] Sukhodolsky, D., & Butter, E. (2007). Social Skills Training for Children with Intellectual Disabilities. In *Handbook of Intellectual and Developmental Disabilities* (pp. 601-618). New York: Springer. doi: 10.1007/0-387-32931-5_30/.
- [36] Nazarova, M.Ts. (2014). Specificity of value orientations of adolescents with intellectual underdevelopment. *Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences*, 170, 68-78.